

سفرنامه، گشت و گذار در سرزمین‌ها

قوی نیاز داشت تا فردی از شهر و دیار خود دل بکند و عزم سفر کند.

معمولاً سفر برای انسان‌ها با تغییر و تحولات فکری و روحی همراه است. به همین دلیل قرآن کریم انسان‌ها را به گشت و گذار و دقت در آنچه بر مردمان سایر سرزمین‌ها گذشته است، دعوت می‌کند. برای توجه بیشتر بدین نکته، لازم است درباره «اقامت» و «مسافرت» بیشتر تأمل کنیم.

در مسافرت فرد می‌بایست، اگرچه برای زمانی کوتاه، از بسیاری تعلقات خود دل بکند؛ زحمت و سختی سفر را تحمل کند؛ در شرایطی متفاوت از

حال که با نقش و اهمیت نسب‌نامه‌ها در تاریخ‌نویسی آشنا شدید، به بررسی یکی دیگر از مهم‌ترین منابع پژوهش در تاریخ می‌پردازیم. خواندید که مورخان، «گذشته» را به یاری اطلاعات مختلفی که از اخبار و آثار به دست می‌آیند، بازسازی می‌کنند. در سده‌هایی از تاریخ ایران، سفرنامه‌ها یکی از مهم‌ترین منابع به دست آوردن آگاهی درباره وضع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی به شمار می‌روند.

اقامت و مسافرت

در گذشته مسافرت آسان نبود و انگیزه‌های

از آن‌جا که در گذشته وسایل حمل و نقل به اسب، الاغ و شتر و نظایر آن منحصر می‌شد و حمل و نقل، با سرعتی بسیار کمتر از عصر حاضر انجام می‌گرفت، وجود مکان‌هایی در بین راه برای استراحت و سپری کردن شب ضروری بود. آیا نمونه‌هایی از این کاروانسراها را در شهر و دیار خود می‌شناسید؟

شرایط معمولی زندگی‌اش، قرار بگیرد و با آن مدارا کند. در مسافرت، آنچه انسان در پیرامون خود می‌بیند، توجه او را جلب می‌کند، در نتیجه دقت، تأمل و تفکر او افزایش می‌یابد و در مجموع به دلیل عادت شکنی و تجاری که به همراه دارد، موجب تحول روحی می‌گردد.

انگیزه‌ها و انواع سفر

سفرها انواع مختلفی دارند. در این باره به موارد زیر می‌توان اشاره کرد:

سفرهای نظامی (لشکرکشی)، اجتماعی (مهاجرت‌های قومی)، تجاری، مذهبی، سیاسی، علمی (دانش‌اندوزی) و تفریحی.

۱- سفرهای نظامی (لشکرکشی): سفرهای نظامی از جمله مهم‌ترین سفرهایی است که از قرن‌ها پیش همواره صورت می‌گرفته است.

در سال‌های گذشته درباره برخی لشکرکشی‌های فرمانروایان مطالبی خوانده‌اید. این گونه لشکرکشی‌ها از نوع سفرهای نظامی هستند و باید دانست که انجام آنها کاری ساده نبوده است. هنگامی که در تاریخ می‌خوانید کوروش پادشاه هخامنشی از پارس به سارد لشکر کشید، یا محمود غزنوی برای فتح سومنات از غزنین به هندوستان رفت یا ... باید توجه کنید که حرکت یک لشکر عظیم و طی صدها و هزاران کیلومتر مسافت با وسایل و امکانات روزگار گذشته، با حوادث زیادی همراه بوده و هفته‌ها و ماه‌ها به طول می‌انجامیده است.

۲- سفرهای اجتماعی (مهاجرت اقوام): مواردی نظیر مهاجرت آریایی‌ها به ایران، هند و اروپا؛ مهاجرت ایلات و عشایر ترک به ایران؛ مهاجرت‌های گروه‌هایی از مردم ایران در پی حملات هول‌انگیز نظیر حمله مغولان را سفرهای اجتماعی می‌نامند.

فکر کنید و پاسخ دهید

این گونه سفرها معمولاً تحولات اجتماعی مهمی را در پی داشته‌اند. آیا می‌توانید

برخی از این تحولات را حدس بزنید؟

جمله کسانی بوده‌اند که همواره از شهری به شهر دیگر در حرکت بوده‌اند.

۳- سفرهای تجاری: از آن‌جا که نیازهای مردمان هر شهر و دیار از طریق تجارت و انتقال کالا برآورده می‌شود، در طول تاریخ، بازرگانان از

سلیمان سیرافی در چین

در سال ۲۳۷ ق. یک بازرگان ایرانی از اهالی بندر سیراف (که امروزه از بین رفته است) از طریق دریا به چین سفر کرد و در بازگشت به شرح مشاهدات خود پرداخت. سلیمان سیرافی چند قرن پیش از مارکوپولو قدم به خاک چین نهاد.

- ۴- سفرهای مذهبی: نزد پیروان هر آیینی بعضی مکان‌ها مقدّس هستند. شهرهای مذهبی نظیر مکه، مدینه، نجف، مشهد، بیت‌المقدس، لّهاسا (مرکز بودایی‌ها در تبت)، بنارس (مرکز هندوها در هند) معابد و آتشکده‌های زردشتیان در یزد، از این جمله‌اند.
- پیروان آیین‌های مختلف نظیر اسلام، مسیحیت، بودایی، هندویی، زردشتی و غیره با توجه به آموزه‌های دینی خود، با شوقی وافر و به امید تقرب یا انجام تکلیف، به سوی مکان‌های مذهبی به حرکت درمی‌آیند. در طول قرن‌ها، این گونه سفرها با همه سختی‌ها و صرف وقت زیاد، انجام می‌شده است.
- علاوه بر این، پیروان و مبلغان هر یک از آیین‌های بزرگ جهان، به منظور گسترش آیین خود، راهی سرزمین‌های شناخته و ناشناخته می‌شدند. مهاجرت مبلغان بودایی، مانوی، مسلمان و مسیحی در تحولات تاریخ اهمیتی بسزا دارد.
- ۵- سفرهای سیاسی: از روزگاران قدیم فرمانروایان همواره بنا به دلایلی مأموران و سفیرهایی را نزد دیگر فرمانروایان می‌فرستاده‌اند. برخی از این دلایل عبارت‌اند از:
- برقراری روابط بازرگانی و فراهم نمودن تسهیلات تجاری
  - تقدیم هدایا و یا باج و خراج
  - بازخرید یا مبادله اسیران جنگی
  - ترک نزاع و انجام مذاکرات صلح
  - زمینه‌سازی برای اتحاد برضد دولتی دیگر
  - درخواست کمک نظامی در مواقع ضروری
  - گردآوری اخبار و اطلاعات از اوضاع کشورها
  - شادباش و تسلیم به مناسبت‌های مختلف
  - خواستگاری
- ۶- سفرهای علمی (دانش‌اندوزی): در گذشته بسیاری از عالمان دینی در روستاها و شهرها پراکنده بودند و طالبان علوم برای بهره‌گیری از دانش آنان راهی دیارشان می‌شدند. به همین دلیل در سرگذشت بسیاری از دانشمندان پیشین

آرمینیوس وامبری جهانگردی از اهالی مجارستان که در اواسط قرن نوزدهم از طریق قلمرو عثمانی به ایران آمد و با نام مستعار «رشید افندی» به آسیای میانه رفت و پس از بازگشت، اطلاعات فراوانی از این سرزمین‌ها در اختیار دولت‌های اروپایی قرار داد^۱.

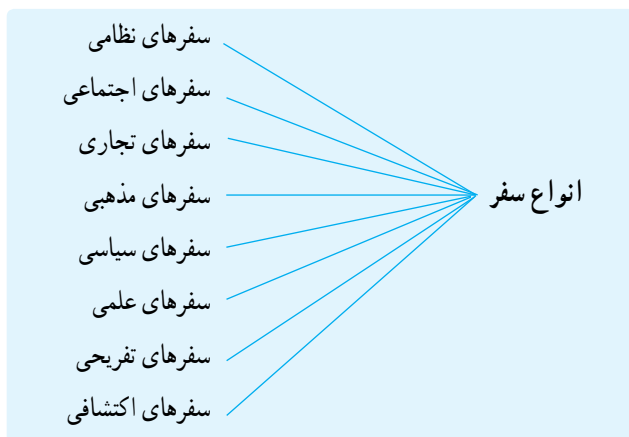
به‌خصوص در جهان اسلام، می‌خوانیم که در پی کسب علم به سفرهای دور و نزدیک پرداخته‌اند.

۷- سفرهای تفریحی : دیدن سرزمین‌ها

و گشت‌و گذار در طبیعت، جوامع انسانی و آشنایی با نهادها و پدیده‌های اجتماعی و فرهنگی آنها و دیدن عجایب جهان اطراف، همواره برای انسان‌ها نشاط‌آور بوده است. به همین دلیل تفرج و تفریح از انگیزه‌های مهم سیر و سیاحت بوده است.

۸- سفرهای اکتشافی : در قرن‌های

اخیر سفر به منظور پژوهش و بررسی پدیده‌های طبیعی (کویر، دشت، ...)، انسانی (بررسی اقوام و فرهنگ‌های آنان) و تاریخی (آثار باستانی، کتیبه‌ها، نقش‌ها، خط‌های قدیمی) مورد توجه بوده است. مثلاً راولینسون و دیولافوا از جمله اروپاییانی بودند که در دوران معاصر به ایران و عراق سفر نمودند و بر روی آثار باستانی این کشورها به تحقیق پرداختند.

۱- سفرنامه وامبری با این مشخصات به فارسی ترجمه شده است : سیاحت درویشی دروغین، ترجمه فتحعلی خواجه نوریان، تهران،

بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۳.

سفرنامه چیست؟

گزارش‌هایی تهیه کرده، در اختیار دولت خویش قرار دهند؛ زیرا این دولت‌ها برای هدف‌های سیاسی و نظامی خود، به چنان اطلاعاتی نیازمند بودند. به این گونه نوشته‌ها سفرنامه گویند. بنابراین سفرنامه عبارت است از گزارش یک یا چند سفر. امروزه سفرنامه‌های فراوانی از دوران‌های مختلف تاریخی برجای مانده که توسط بازرگانان، سفیران، زایران، کشیشان، جاسوسان، دولتمردان و پژوهشگران نوشته شده است.

برای بسیاری از کسانی که به سفرهای یادشده می‌رفتند، بسیاری از پدیده‌هایی که می‌دیدند تازگی داشت و از دیدن آنها به شگفت می‌آمدند، بنابراین تصمیم می‌گرفتند مشاهدات خود را برای دیگران بنویسند (برخی ضمن سفر و برخی پس از انجام سفر). از طرف دیگر هیأت‌های سیاسی که به هر کشور می‌رفتند، وظیفه داشتند از اوضاع اقتصادی و سیاسی مربوط به دربار، پایتخت و غیره

فکر کنید و پاسخ دهید

از برخی از دوره‌های تاریخی یک سرزمین، سفرنامه‌های بیشتری برجای مانده

است. آیا می‌دانید چرا؟

سپاهیان، نوع ازدواج، پوشاک و خوراک، فنون و هنرها، اوضاع دربارها، روحیات مردم و غیره به رشته تحریر درآورده‌اند و حتی بعضی از آنان به ترسیم آن، پرداخته‌اند.^۱ امروزه این تصویرها

سفرنامه چه کاربردی در تاریخ‌نویسی دارد؟

سفرنامه‌ها از منابع مهم تاریخ‌نگاری هستند. به نظر شما در سفرنامه‌ها چه نوع مطالبی می‌توان یافت؟ تصور کنید اگر در گذشته کاروانی از ایران راه می‌افتاد چه مدت طول می‌کشید تا پس از پیمودن فرسنگ‌ها راه از بیابان‌ها و روستاها و شهرهای کوچک و بزرگ، به چین برسد؟ سفرنامه‌نویسان معمولاً بسیاری از ماجراهای تلخ و شیرین و نیز مشاهدات خود را از راه‌ها، بناهای تاریخی، ساختمان‌ها، آداب و رسوم، لهجه‌ها، بازارها، اوضاع عمومی شهرها، شیوه تجارت

۱- مثل اوژن فلاندن که در دوره قاجار به ایران آمد.

آگاهی‌هایی سودمند در اختیار بیننده قرار می‌دهد. بنابراین سفرنامه‌ها حاوی اطلاعاتی ارزشمند از همهٔ شؤون حیات اجتماعی هر دوره هستند. برخی از جهان‌گردان اروپایی هنگام دیدار از شهرها، بناها و شخصیت‌ها به ترسیم تصویر آنها می‌پرداخته‌اند، حتی برخی از آنان هنگام عزیمت به مشرق زمین، نقاش استخدام می‌کردند تا تصویرهای مورد نظرشان را ترسیم کند؛ در نتیجه امروزه که بسیاری از آثار از میان رفته یا دچار تغییراتی شده‌اند، این تصویرها آگاهی‌هایی سودمند برای شناخت گذشته در اختیار بیننده قرار می‌دهد.

خواندید که انگیزه‌های مسافرت در گذشته، گوناگون بود. در میان مسافران، مأموران سیاسی بیشترین سفرنامه‌ها را از خود برجای گذاشته‌اند. آنان پس از طی طریق، پیامی را که گاه سزی بود، به پادشاه می‌رساندند و طی چند جلسه با او به مذاکره می‌پرداختند. سپس پاسخ و پیام او را برای پادشاه خود می‌بردند. سفرنامه‌های این مأموران سیاسی، گذشته از دربرداشتن اطلاعات اقتصادی و اجتماعی، منابع بسیار خوبی برای آگاهی از روابط سیاسی دولت‌ها به‌شمار می‌روند. از دیگر کاربردهای سفرنامه، آشنایی با دیدگاه‌ها و اندیشه‌های نویسندهٔ آن است.

بخشی از یک سفرنامه

تصویر منسوب به ابن بطوطه

ابن بطوطه در سفر طولانی خود، در سال ۷۵۳ ق. به منطقهٔ شمال آفریقا رسید. پس از آن به مالی رفت. برای آشنایی بیشتر با آگاهی‌هایی که از خواندن یک سفرنامه به دست می‌آید قسمتی از سفرنامهٔ «ابن بطوطه» را در زیر می‌خوانید.

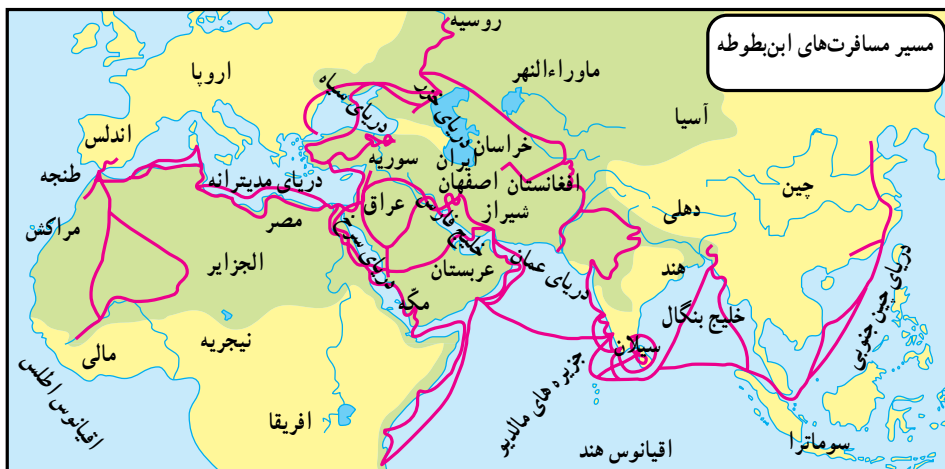
او خصوصیات مثبت اهالی مالی را چنین برشمرده

است:

«از نیکویی‌های سیاهان یکی این است که ظلم و ستم در میان آنان بس اندک می‌باشد. سیاهان از ظلم و ستم‌کاری بسیار بدورند؛ سلطان آنان در این‌باره اغماض و چشم‌پوشی روا نمی‌دارد. دیگر، امنیت است که در آن کشور نه در حَضَر و نه در سفر بیمی از دزدی و تعدی در میان نمی‌باشد.

دیگر از رسوم مستحسن آنان، این است که اگر سپیدپوستی در آن کشور بمیرد مداخله‌ای در ماترک او نمی‌کنند، اگر چه اموال او بسیار زیاد و هنگفت بوده باشد.

دیگر از رسوم نیک آنان مواظبت بر نماز و ادای آن با جماعت و تنبیه اولاد به خاطر نماز است. روزهای جمعه اگر انسان زودتر و اول وقت به مسجد نرود از کثرت ازدحام، جا برای نماز پیدا نخواهد کرد و عادت آنان چنین است که هر کس از پیش، سجاده خود را توسط غلام به مسجد می‌فرستد تا آن را در جای مناسبی بگسترانند و سجاده آنان از برگ‌های درختی شبیه به خرما بافته می‌شود و این درخت میوه ندارد،

سرزمین‌های اسلامی در قرن هشتم هجری

حرکت از مراکش به مکه و سفر او به ایران	۷۲۵-۷۲۷ ق.
سفر دریایی به افریقای شرقی و بازگشت به عربستان	۷۳۰-۷۲۷ ق.
حرکت به هند از راه آناتولی و آسیای مرکزی	۷۳۳-۷۳۰ ق.
توقف در دهلی، بازگشت به کلکته و سپس سفر به مرزهای چین	۷۴۱-۷۳۳ ق.
سفر به بنگال و فراتر از آن از راه‌های بازرگانی دریایی و بازگشت به مراکش	۷۴۹-۷۴۱ ق.
عبور از کوه‌های اندلس، عبور از صحرای افریقا همراه کاروان	۷۵۴-۷۴۹ ق.

فکر کنید و پاسخ دهید ✓

به نظر شما آیا همه مطالب سفرنامه‌ها حقیقت دارد؟

چهره زنان ایرانی در سفرنامه‌ها

سفرنامه‌نویسان اروپایی کم و بیش زنان را نیز مورد توجه قرار داده و مطالبی نیز درباره آنها نگاشته‌اند. از آن‌جا که سفرنامه‌نویسان از سرزمین‌های دوردست به ایران می‌آمدند، تفاوت بسیاری میان شیوه زندگی زنان ایرانی با زنان وطن خودشان می‌دیدند. این تفاوت‌ها اغلب به دلیل ناآشنایی آنان با فرهنگ ایرانی اسلامی بود. به عنوان مثال زنان ایرانی از پوشش خود به‌ویژه چادر ناراحت و ناراضی نبودند؛ در حالی که اروپاییان آنان را در زحمت می‌دانستند و یا در حالی که شمار زیادی از مردم شهری و روستایی فاقد سواد بودند، آنان در سفرنامه خود از بی‌سوادی زنان می‌نوشتند و یا به دلیل بی‌خبری از دستورات دینی، نسبت به حقوق اجتماعی زنان قلم‌فرسایی می‌کردند. با این حال از لابه‌لای مطالب آنها نکات جالب و خواندنی به‌ویژه مطالب مربوط به تاریخ اجتماعی می‌توان یافت. در یک دسته‌بندی می‌توان گفت مطالب مربوط به زنان در سفرنامه‌ها عبارت است از:

- ۱- پوشاک زنان مناطق مختلف؛
- ۲- زنان شهری؛
- ۳- زنان روستایی؛
- ۴- زنان دربار (زنان پادشاه و نظایر آن)؛
- ۵- زنان عشایر؛
- ۶- ازدواج و مراسم آن؛
- ۷- بچه‌داری و تربیت فرزند؛
- ۸- سرگرمی‌ها و تفریحات؛
- ۹- شغل و پیشه؛
- ۱۰- میزان تحصیلات؛
- ۱۱- زنان مسیحی، زردشتی و غیره.

مثلاً شاردن که در عصر صفویه به ایران آمد شرح نسبتاً مفصّلی از وضعیت زنان پادشاه ارائه کرده است. مادام‌دیولافوا باستان‌شناس که در عصر ناصرالدین‌شاه قاجار به ایران آمد دربارهٔ زنان ایرانی مطالبی نوشته است. حتی نویسنده‌ای همچون کلارا کولیوررایس نام سفرنامهٔ خود را «زنان ایرانی و راه و رسم زندگی آنان» گذاشته است. او در جایی از کتاب خود می‌نویسد: «زن ایرانی ... از هرگونه فعالیت اجتماعی عام یا خاص که مردان انجام می‌دهند، محروم گشته است. به ندرت به دنبال آموزش و تحصیل می‌رود. و کمتر به وی اعتماد می‌شود و برای او ارزش و احترام قایلند. چگونه می‌توان از کشوری که زنان آن تا این اندازه عقب مانده نگاه داشته شده‌اند انتظار پیشرفت داشت؟» امروزه که حدود ۲۰۰ سال از آن تاریخ می‌گذرد، اگر وی زنده بود و حضور زنان ایرانی را در مراکز آموزشی، پژوهشی و اداری می‌دید، قطعاً قضاوت دیگری می‌کرد.

پرسش‌های نمونه

- ۱- مسافرت در دوران گذشته با امروز چه تفاوتی داشته است؟
- ۲- خواندید که فرمانروایان به دلایل مختلف، سفیرهایی نزد سایر فرمانروایان می‌فرستادند. چهار مورد از این دلایل را بنویسید.
- ۳- به نظر شما سفرهای اکتشافی با سفرهای علمی چه تفاوتی دارد؟

اندیشه و جست و جو

- ۱- فصلی از یک سفرنامه را انتخاب کنید و گزارشی کوتاه دربارهٔ کاربردهای آن برای مورخان و باستان‌شناسان آماده سازید.
- ۲- با مراجعه به یک کتابخانه و استفاده از رایانه، فهرستی از ۱۰ سفرنامه مربوط به ایران تهیه کنید.

زندگی نامه ها و تاریخ

گوناگون زندگی فردی و اجتماعی، حوادث و ماجراهای تلخ و شیرین و ... مرگ است. بنابراین زندگی نامه عبارت است از هر نوع نوشته کوتاه و بلند که حاوی آگاهی هایی از تمامی یا بخش هایی از دوران زندگانی یا اندیشه های یک فرد باشد.

زندگی نامه هرکس، توسط خودش یا توسط دیگران نوشته می شود. زندگی نامه ای که توسط خود شخص نوشته می شود «زندگی نامه خودنوشت»^۱ و یا «حَسَبِ حال» می نامند.

از سوی دیگر، از قرن ها پیش، عده ای از نویسندگان به نوشتن شرح حال شخصیت های مهم نظیر پیامبران، خلفا، امامان، پادشاهان، دانشمندان، صوفیان، عارفان و وزیران اقدام می کردند. این شرح حال ها که بعضی از آنها شامل شرح زندگانی یک تا ده ها و صدها نفر می شوند، به نام های مختلفی چون: سیره، رجال و قیات (درگذشتگان) خوانده می شدند.

در این درس خواهید خواند که زندگی نامه و یادداشت روزانه چیست و در تاریخ نویسی چه جایگاهی دارد. هم چنین، با اهمیت زندگی نامه ها آشنا خواهید شد. چه بسا تصمیم بگیرید که شما هم روزی زندگی نامه خود و یا دیگران را بنویسید.

اگر پسوند «نامه» را از این واژه برداریم، کلمه «زندگی» باقی می ماند. زندگی هرکس در برگیرنده نکاتی چون «تولد، خانواده و محیط اولیه پرورش، تحصیل، ازدواج، شغل، فعالیت های

^۱ - Autobiography

از طرفی بسیاری از کتاب‌های تاریخی، در حقیقت زندگی‌نامه فرمانروایان آن دوره است، زیرا مورخان پیشین، آنها را به قصد نگارش اقدامات شاهان عصر خود نوشته‌اند.

در تاریخ ایران، از دوران معاصر به‌خصوص پس از مشروطه، نگارش حسب‌حال رایج‌تر و متنوع‌تر شد، به‌طوری که بخش مهمی از میراث فرهنگی ما را شامل می‌شود، زیرا این‌گونه آثار حقایق تاریخی، اخلاقی و اجتماعی فراوانی را در بر می‌گیرند.

اکنون ببینیم «حسب‌حال» چگونه تهیه می‌شود. این نوع نوشته‌ها معمولاً به یکی از این دو شیوه تهیه می‌گردد:

الف - نگارش حوادث زندگی به صورت یادداشت‌های روزانه

ب - نگارش یادنوین خاطرات^۱ و ماجراهای زندگی به صورت یک‌جا

الف - یادداشت‌های روزانه: بعضی از افراد به‌ویژه سیاست‌مداران و دانش‌پژوهان، در پایان هر روز و یا هر چند روز یک‌بار، گزارش مهم‌ترین فعالیت‌های خود را یادداشت می‌کنند. این‌گونه یادداشت‌ها به مرور زمان افزایش می‌یابد و در پایان مجموعه‌ای را فراهم می‌سازد. این

مجموعه‌ها در زمان نویسنده و یا پس از مرگ او به چاپ می‌رسد.

یادداشت‌های اسدالله علم وزیر دربار محمدرضا پهلوی از جمله این مجموعه‌ها است. در سال‌های قبل در کتاب «تاریخ ایران و جهان ۲» در شرح حوادث مربوط به انقلاب اسلامی خوانده‌اید که در سال ۱۳۴۲ ش. که رژیم پهلوی دست به کشتار در مدرسه علمیه زد، اسدالله علم نخست‌وزیر ایران بود. علم پس از برکناری از نخست‌وزیری، وزیر دربار شد و تا سال ۱۳۵۶ ش. از نزدیک‌ترین افراد به شاه بود. او به‌طور سری مهم‌ترین فعالیت‌ها و حوادث روزانه دربار و خارج از دربار و ملاقات‌های خود با شاه را یادداشت می‌کرد و آنها را به بانکی در سوئیس می‌سپرد تا نگهداری شود. پس از انقلاب، این یادداشت‌ها چاپ شد و از بسیاری از اسرار دربار و اقدامات خاندان پهلوی پرده برداشت. در زیر، گزیده‌ای از این مجموعه را می‌خوانید. این یادداشت‌ها به ترور چند آمریکایی در سال ۱۳۵۳ ش. اشاره دارد، یعنی دوره‌ای که رژیم ایران به امریکا وابستگی زیادی داشت.

«شنبه ۶ شهریور. شرفیابی. اوقات شاه خیلی تلخ بود. قبل از اینکه فرصت کنم دهانم را باز کنم گفت که امروز صبح تروریست‌ها سه‌تن

۱- برای خاطرات تعریف‌های گوناگونی ارائه شده است. از جمله گفته‌اند: خاطره پدیده‌ای است دارای این ویژگی‌ها: الف - یادی از گذشته دربردارد. ب - مشتمل بر حادثه یا صحنه یا حالتی است. پ - دارای رنگی از احساس و عاطفه و خیال است و اغلب نشانگر تأثیرپذیری روانی فوق‌العاده است. ت - متکی و متوقف بر مشاهده و حضور است؛ اگرچه به صورت غیرمستقیم. ث - در یک ظرف زمانی و مکانی مشخص قرار دارد.

از مستشاران آمریکایی وابسته به ارتش ما را کشته‌اند. گفت: «در اسرع وقت به سفیر (سفیر امریکا) تلفن کنید. تسلیم ما را به او و خانواده‌های قربانیان ابلاغ کنید. ضمناً نامه‌های خصوصی هم باید به آنها نوشته شود... به ارتش بگویید بالاترین مستمری را که می‌توان در چنین موردی پرداخت، درست مشابه شهدای خودمان بپردازند. ضمناً

باید ترتیبی دهید از طرف بخش اجتماعی دربار، نمایندگان مخصوصی به دیدن هریک از خانواده‌ها در منازل خودشان بروند...» در فرصتی دیگر به شاه یادآوری خواهم کرد که در پی بحث سنا درباره فروش اسلحه، سازمان اطلاعاتی اسرائیل در مورد چنین حملاتی به مستشاران آمریکایی به ما هشدار داده بود.»

درباره سخت‌گیری‌های رضا شاه در مورد

تغییر لباس، قسمتی از خاطرات عین السلطنه^۱ خواندنی است.

«شاه باز می‌بیند [مردم] در کرمانشاه با همان

کلاه و البسه قدیم خود هستند. لذا خیلی فحش

می‌دهد ولدی‌الورود از تهران حکم می‌کند به همه

تلگراف شود ممانعت کنند. امنیه به دهات افتاد

قبا و کلاه است که پاره می‌کنند، رعیت فقیر است،

قادر نیست لباس نو و کلاه بی‌دوام پهلوی تهیه کند.

رعیتی که یک کلاه نمد به ارث به او رسیده و تا حال

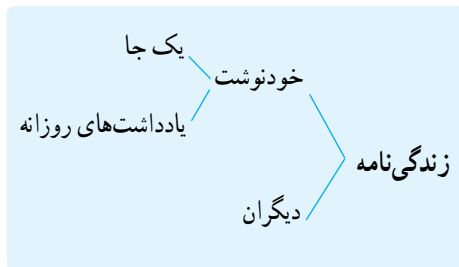
سرش است چطور ماهی یک کلاه پارچه‌ای بی‌دوام می‌تواند عوض کند، یا کُت و شلوار

تنگ بپوشد... رعیت صبح تا شب مشغول کار است. آن وقت قبا و عبا و کلاه او را امنیه

پاره می‌کند. (روزنامه خاطرات، جلد ۱۰، ص ۷۶۵۱)

۱- عین السلطنه (برادرزاده ناصرالدین شاه) از دوره نوجوانی اقدام به ثبت یادداشت‌های روزانه خود نمود. روزنامه خاطرات او از حدود سال ۱۳۰۰ ق. یعنی مصادف با چهلمین سال سلطنت ناصرالدین شاه شروع و تا سال ۱۳۲۴ ش. یعنی چهارمین سال سلطنت محمدرضا شاه پهلوی ادامه می‌یابد. او در این اثر ده جلدی، خاطرات مربوط به دوران سلطنت شش پادشاه قاجار و پهلوی را نوشته است. خاطرات نویسنده بسیار متنوع و جامع است. در این خاطرات علاوه بر مسائل شخصی و خانوادگی، بسیاری از مسائل ایران و گاه جهان نیز آمده است.

ب - نگارش یا تدوین خاطرات و ماجراهای زندگی به صورت یک جا: زندگی نامه‌ها معمولاً بیشتر به شیوه یک جا نوشته و تدوین می‌گردند. امروزه زندگی نامه شخصیت‌ها از طریق مصاحبه و نظایر آن نیز تدوین می‌گردد. عده‌ای نیز خاطرات خود را با استفاده از یادداشت‌های روزانه شخصی، به صورتی نو به نگارش در می‌آورند.

زندگی نامه‌ها و خاطرات چرا نوشته می‌شوند؟
 زندگی نامه‌ها خواه توسط دیگران و خواه توسط خود شخص، با انگیزه‌هایی یکسان نوشته

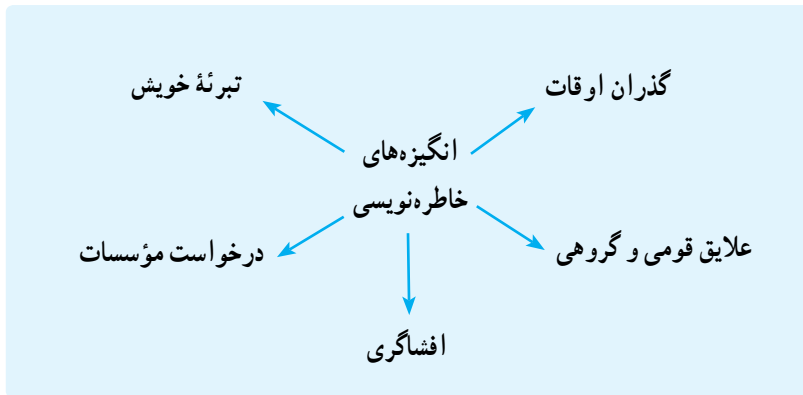
نمی‌شوند، بلکه دلایلی گوناگون موجب اقدام برای ثبت خاطرات یک مرحله یا مراحل زندگی اشخاص می‌گردد. مهم‌ترین این انگیزه‌ها عبارت‌اند از:

۱- تبرئه خویش: یک حادثه سیاسی اجتماعی نظیر انقلاب، اختلافات درونی اعضای یک حزب و غیره ممکن است موجب بدنامی برخی اشخاص گردد (خواه به حق خواه به ناحق). در چنین مواردی این افراد ظاهراً به منظور بیان خاطرات، اما در حقیقت به قصد دفاع از خویش در برابر ادعاهای دیگران خاطرات خود را می‌نویسند.

۲- افشاگری: گاه بعضی از اعضای گروه‌های سیاسی، در پی اختلاف با سایر همزمان و همراهان، خاطرات سیاسی اجتماعی خود را می‌نگارند تا بدین وسیله به زعم خود به افشای فریب‌ها، خیانت‌ها و کژرفتاری‌های یاران سابق و دشمنان امروزی خود بپردازند.

دکتر عبدالهادی حائری مورخ برجسته
 معاصر در اواخر عمر، زندگی نامه خود را برای
 عبرت آموزی جوانان نگاشت و آن را «آنچه
 گذشت» نام نهاد.

۳- درخواست مؤسسات و نهادها: امروزه

مؤسساتی که تحقیقات تاریخی و انتشار اسناد و نظایر آن از وظایف آنان است، با دعوت از شخصیت‌های سرشناس به تهیه و تدوین زندگی‌نامه و خاطرات آنان اقدام می‌ورزند. این کار معمولاً از طریق مصاحبه، ضبط خاطرات و غیره انجام می‌گیرد.

۴- گذران اوقات: زندان، بازنشستگی،

و نظایر آن برای بعضی از افراد فرصت‌هایی برای نوشتن داستان زندگی‌شان ایجاد می‌کند.

البته همیشه میان انگیزه‌های نام‌برده مرزی مشخص نمی‌توان کشید و چه بسا یک زندگی‌نامه به انگیزه‌های گوناگون نوشته شود. اما معمولاً یک انگیزه نسبت به سایر انگیزه‌ها اهمیت بیشتری دارد. مثلاً فردی که روزگاری موقعیت مهم

اجتماعی داشته است، در سنین پیری در بیان خاطرات خود، گاه به اشتباهاتش اعتراف می‌کند، گاه نکاتی را درباره اشخاص و ماجراهای عصر

✓ فکر کنید و پاسخ دهید

یکی از نویسندگان گفته است: «در خاطره‌نگاری، زمان، مکان و استناد باید پررنگ

باشد.» به نظر شما منظور وی چیست؟

خویش افشا می‌سازد و گاه یاد بزرگانی چند را پاس می‌دارد.

یادداشت‌های روزانه و زندگی‌نامه‌ها به هر انگیزه‌ای که نوشته شوند، از آن‌جا که انواع اطلاعات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، نظامی و غیره را در بردارند، در ردیف مهم‌ترین منابع مورد استفاده تاریخ‌نگاران هستند. زندگی‌نامه‌ها بسته به این‌که به چه شخصیتی مربوط باشند، به جنبه‌ای ویژه از تاریخ، ارتباط بیشتری می‌یابند. در مجموع، یادداشت‌های روزانه و شرح حال‌ها در تهیه این موضوعات کاربرد دارد: تاریخ سیاسی، تاریخ اجتماعی، تاریخ علم و اندیشه، تاریخ انقلاب‌ها، تاریخ جنگ‌ها، تاریخ زندگی اشخاص^۱. در زیر به اختصار شرح هریک از این موضوعات را می‌خوانید:

۱- تاریخ سیاسی: شخصیت‌های سیاسی خواه به عنوان عضو یک حزب، خواه به عنوان وزیر، سفیر، نماینده مجلس و نظایر آن، در دوران زندگی خویش با بسیاری از مسایل سیاسی درگیر هستند. مسایلی نظیر کشمکش با سایر گروه‌های سیاسی، قراردادهای سیاسی، مذاکرات میان دولت‌مردان، ترور اشخاص، انواع اقدامات دولت‌ها، تأسیس مؤسسات اداری، کودتاها، نقش افراد ذی‌نفوذ در تصمیم‌گیری‌ها، مسایل مالی، مسایل جاسوسی، مسایل مربوط به

کنفرانس‌های بین‌المللی و مسایل جاری سیاسی از این قبیل‌اند.

بسیاری از این موضوعات در زمان وقوع و جریان، به دلیل اشتغالات روزمره دست‌اندرکاران یا سری بودن آنها و غیره، به‌طور مشروح ثبت یا منتشر نمی‌گردند؛ اما با گذشت زمان شرح بسیاری از آنها در کتاب‌های خاطرات و یادداشت‌های روزانه عرضه می‌شود. پژوهشگران برای نگارش تاریخ‌های سیاسی، به این‌گونه نوشته‌ها بسیار نیازمند هستند. به عنوان مثال کسی که بخواهد اوضاع سیاسی دوران پهلوی را بررسی کند، می‌بایست از خاطرات اشخاصی نظیر علم و فردوست استفاده کند.

۲- تاریخ اجتماعی: در تاریخ اجتماعی، زندگی مردم و مسایل مربوط بدان مورد بررسی قرار می‌گیرد. شیوه معیشت، آداب و رسوم، نوع پوشاک، خوراک، ورزش‌ها و تفریحات و موضوعاتی از این قبیل، در «تاریخ اجتماعی» مورد بحث قرار می‌گیرند. از آن‌جا که زندگی اجتماعی هر ملتی با گذشت زمان دچار دگرگونی می‌گردد، ثبت و ضبط آنها در زندگی‌نامه‌ها، به مورخان بسیار یاری می‌رساند.

۳- تاریخ علم و اندیشه: تحول علوم و اندیشه‌ها و شرح حال بزرگان هریک از دانش‌ها در «تاریخ فرهنگ و تمدن» بررسی می‌شود.

۱- زندگی‌نامه‌ها و خاطرات، از دیدگاه روان‌شناسان نیز از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند. (مثلاً برای شناخت افراد و ریشه‌های رفتار آنان.)

زندگی نامه‌های دانشمندان، عارفان و نظایر آن، برای نگارش تاریخ فرهنگ و تمدن مفیدند. در بحث از فرهنگ و تمدن اسلامی، سیره معصومین (ع) نیز باید مورد توجه مورخان قرار گیرد، زیرا آموزه‌های آنها و شاگردانی که تربیت کردند در پیدایش تمدن اسلامی مؤثر بوده است.

۴- تاریخ انقلاب‌ها: در انقلاب‌ها معمولاً همه چیز به سرعت رخ می‌دهد. معمولاً عده‌ای از کسانی که در جبهه انقلاب یا ضد انقلاب شرکت داشته یا شاهد آن بوده‌اند، پس از چندی خاطرات دوران انقلاب را می‌نگارند. این گونه نوشته‌ها اطلاعاتی مفید در اختیار تاریخ‌نگاران قرار می‌دهد تا به خوبی به علل انقلاب، روند آن و نقش هریک از گروه‌ها و شخصیت‌ها در شکل‌گیری یا سرکوبی آن پی ببرند.

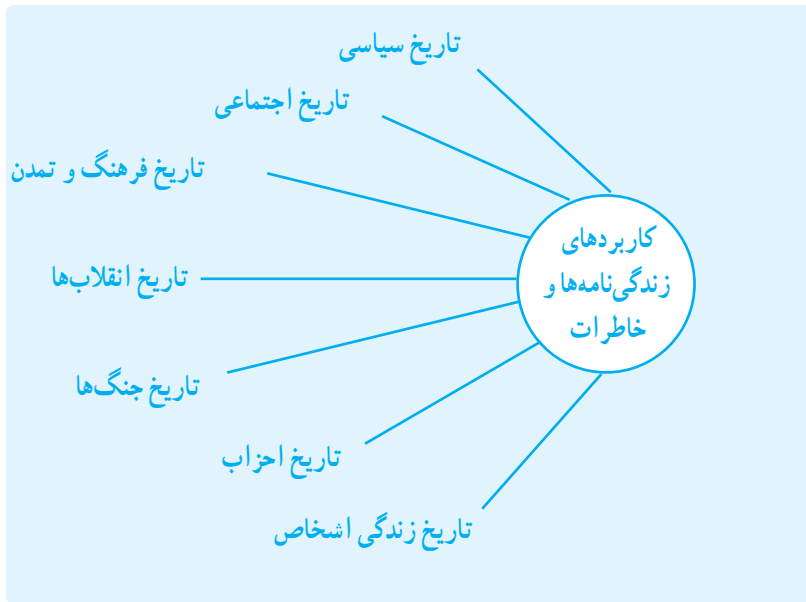
۵- تاریخ جنگ‌ها: در این مورد جنگ تحمیلی عراق علیه ایران نمونه خوبی است. در این جنگ بسیاری از قهرمانان ملت ایران شرکت داشتند که زندگی نامه آنان به قلم خودشان یا به قلم دیگران به چاپ رسیده است. همچنین بسیاری از آنان خاطرات دوران جنگ یا دوران اسارتشان را نگاشته‌اند. برای تدوین تاریخ این جنگ، مورخان علاوه بر مطالعه سایر منابع، می‌بایست این گونه نوشته‌ها را نیز مورد توجه قرار دهند.

۶- تاریخ احزاب: یک حزب از هنگام

تأسیس تا زمان تثبیت و فعالیت در اجتماع، به مرور تحولاتی را پشت سر می‌گذارد. در این مدت با قدرت حاکم بر جامعه، همکاری یا مخالفت می‌کند، چه بسا دچار انشعاب گردد، یا جهت‌گیری‌های سیاسی و اجتماعی آن تغییر کند. ممکن است با قدرت‌ها و گروه‌های خارج از کشور ارتباط یابد، کتاب‌ها و نشریاتی به چاپ برساند، ممکن است به دلایلی، ازهم بپاشد یا به حیات خود ادامه دهد. در هر حال به انگیزه‌های گوناگونی که پیش از این خواندید بعضی از اعضای آن، چندی بعد به عرضه خاطرات خود اقدام می‌کنند. انتشار این گونه نوشته‌ها برای تألیف تاریخ هر حزب یا نقش آن در تحولات جامعه بسیار مفید است.

۷- تاریخ زندگی اشخاص: شاید از خواندن این عنوان تعجب کنید و بپرسید «مگر تاریخ زندگی اشخاص، همان زندگی نامه یا خاطرات آنان نیست؟» پاسخ به این سؤال منفی است! در این مورد باز هم یادداشت‌های «عَلَم» را مثال می‌زنیم. بدیهی است که «علم» علاوه بر یادداشت‌های خصوصی، در دوران زندگی خود، مصاحبه‌ها، سخنرانی‌ها و یا نوشته‌های دیگری نیز داشته است. چه بسا اسنادی نیز درباره او موجود باشد. پس برای نگارش تاریخ زندگانی اش می‌بایست همه این منابع مورد مطالعه قرار گیرد.

✓ فکر کنید و پاسخ دهید

به نظر شما آیا تمام مطالب زندگی نامه ها درست است؟

بیشتر بدانید

تاریخ شفاهی

چند سال پس از جنگ جهانی دوم، ضبط صوت اختراع شد. این وسیله مفید و قابل حمل که امکان به کارگیری آن در همه جا وجود دارد، موجب گسترش «مصاحبه گری» شده است. مصاحبه با استفاده از ضبط صوت به عنوان یک شیوه آسان و مطمئن گردآوری اطلاعات موجب شد تا شعبه ای از تاریخ نگاری که موسوم به تاریخ شفاهی (Oral history) است، توسعه فراوان یابد. پیش از آن، تاریخ شفاهی با نوشتن مصاحبه ها بود. زیرا تاریخ شفاهی یعنی «نوشتن تاریخ با روش مصاحبه کردن». پیش از آن، مورخان براساس آثار، اسناد، کتاب ها، سکه ها و ... اقدام به نوشتن تاریخ می کردند، اما در روش تاریخ شفاهی

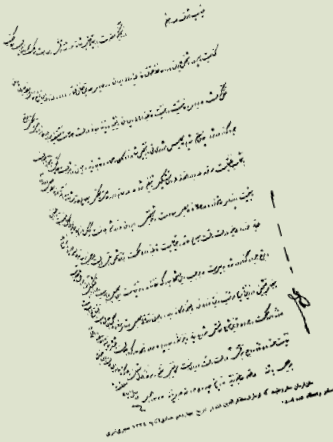
با مراجعه به اشخاص (زنده) که خود در وقایعی شرکت داشته‌اند یا از نزدیک شاهد آن وقایع بوده‌اند، اقدام به تاریخ‌نگاری می‌کنند. بدین ترتیب تاریخ شفاهی به «خاطره‌نویسی» بسیار نزدیک است؛ اما با آن تفاوت‌هایی دارد. از جمله آن که معمولاً خاطرات را انسان‌هایی می‌نویسند که صاحب مقام بوده و کارهای مهمی برعهده داشته‌اند. اما تاریخ شفاهی می‌تواند دربردارندهٔ اطلاعات مردم عادی نیز باشد. زیرا تشخیص مهم و مفید بودن اطلاعات در این‌جا، با مورخ است. نیز مسائل مربوط به زندگی، کار، فرهنگ، داد و ستد و به‌طور کلی همه‌چیز مورد توجه محققان تاریخ شفاهی است، مثلاً آداب و رسوم. به همین جهت تاریخ شفاهی موجب گسترده‌تر شدن و تنوع آگاهی‌های تاریخی شد. نیز این امکان را فراهم آورد که انسان‌های بیشتری در تحقیقات تاریخی شرکت کنند. امروزه در فعالیت‌های درسی تاریخ در دبیرستان‌ها و دانشگاه‌ها از روش تاریخ شفاهی استفاده می‌کنند. مثلاً یک دانش‌آموز با استفاده از اطلاعات و خاطرات افراد خانواده دربارهٔ شیوهٔ زندگی در سال‌های قبل و نیز ابزارها و وسایل مورد استفادهٔ مردم تحقیق می‌کند؛ یا دربارهٔ کوچه و محله و شهر که چه تغییراتی در چند سال گذشته داشته است، مقاله‌ای می‌نویسد. زیرا تاریخ شفاهی دربارهٔ مسائل تاریخی نزدیک به زمان زندگی ماست.

امروزه در سراسر دنیا مؤسسات پژوهشی دارای بخش‌های «تاریخ شفاهی» هست. آنان از طریق گفت‌وگو با سیاستمداران، دانشمندان و نویسندگان و نظایر آن که گاه چندین جلسه طول می‌کشد به گردآوری اطلاعات اقدام می‌کنند.

- ۱- کتاب‌های خاطرات معمولاً به چه انگیزه‌هایی نوشته می‌شوند؟
- ۲- کاربرد زندگی‌نامه‌ها را در تدوین تاریخ سیاسی توضیح دهید.
- ۳- به نظر شما چرا تمامی مطالب زندگی‌نامه‌ها ممکن است درست نباشد؟

با مطالعه فصلی از یک کتاب خاطرات، نکاتی را که می‌تواند برای یک تاریخ‌نگار مفید باشد، مشخص کنید و توضیح لازم درباره آن را بنویسید.

اسناد تاریخی

اسناد خواهیم داشت. از روزگار پیدایش خط، این چنین اسنادی همیشه در طول تاریخ بشر تولید شده و بعضی از آنها به جای مانده اند. امروزه چنین اسنادی می تواند در گشودن نکات مبهم تاریخ ما را یاری دهد.

آیا هر نوشته ای می تواند برای ما کاربرد تاریخی داشته باشد؟ برای پاسخ به این سؤال باید تعریفی مشخص از سند ارائه داد. اسناد با توجه به استفاده ای که در هر زمان از آنها می شود دارای دو ارزش اداری و تحقیقی هستند. یعنی هنگامی که مطالب آنها مربوط به مسائل روزمره جاری است، اداری یا شخصی محسوب می شوند اما پس از آن که ارزش جاری و روزانه خود را از دست دادند، به آنها اسناد تاریخی می گویند. بنابراین از دیدگاه تاریخی می توان تعریف زیر را برای سند ارائه داد: «سند تاریخی برگ نوشته ای است که با از دست دادن ارزش روزمره و اداری خود در پژوهش های تاریخی قابل استناد و استفاده بوده و بنابراین قابلیت نگهداری

تاریخ واقعی هر کشور را تنها هنگامی می توان دقیق و صحیح نگاشت که بر مبنای منابع اصلی باشد. اسناد، نسخه های خطی (کتاب های غیر چاپی) و کتاب های چاپ شده از روی نسخه های خطی از مهم ترین منابع اصلی مورد نیاز مورخان هستند. اسناد برای پژوهش های تاریخی، هم چون مصالحی هستند که مورخ با استفاده از آنها به بازسازی تاریخ می پردازد. بنابراین پژوهش ها و تحلیل های مورخ بدون مراجعه به اسناد و نسخه های خطی کامل نخواهد بود.

اسناد

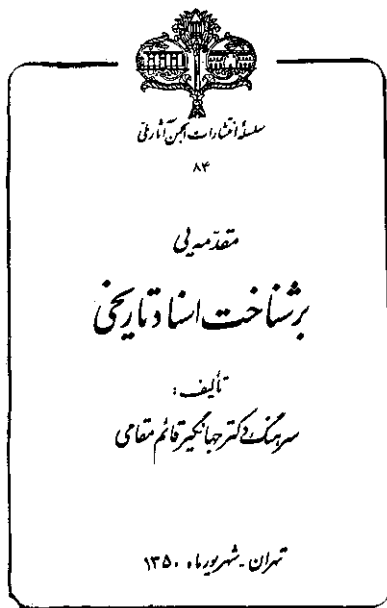
اسناد در نتیجه «روابط اجتماعی» انسان ها به وجود می آیند. نامه ای که دوستی به دوست خود می نویسد، حکم استخدام یک کارمند یا کارنامه تحصیلی یک دانش آموز، پس از چندی خود به یک سند تبدیل می گردند. پس اگر هریک از ما نوشته های مربوط به روابط خانوادگی، وضعیت تحصیلی یا شغلی مان را نگاه داریم، یک بایگانی کوچک از

دائمی داشته باشند».

نگاهداری می‌شود، از دوره ایلخانیان، تیموریان و آق‌قویونلوها به بعد باقی مانده است. تعداد این اسناد تا دوره صفویه بسیار کم است و به همین دلیل تحقیقاتی که در زمینه تاریخ آن دوران انجام می‌شود، با مشکلات بسیاری روبه‌رو است. عوامل گوناگونی مانند تغییر محل پایتخت، آتش‌سوزی، سیل، حملات اقوام گوناگون به شهرها و غارت آنها، جنگ‌های داخلی بی‌دری و مصادره اموال دیوان‌سالاران بزرگ سبب از میان رفتن بسیاری از اسناد شده است. بیشترین اسناد باقی‌مانده از سلسله‌های حاکم بر ایران مربوط به دوران پهلوی است.

اسناد تاریخی از مهم‌ترین منابع مکتوب در پژوهش‌های تاریخی به‌شمار می‌آیند و شامل مکاتبات حکومتی، فرمان‌ها، معاهدات سیاسی، نوشته‌های اداری، گزارش‌های اقتصادی، فرهنگی، نظامی، اسناد قضایی، مالی، حقوقی و برخی مکاتبات خصوصی و خانوادگی می‌باشند. اسناد در اصل به صورت نوشته‌هایی یک و گاه چندبرگی هستند اما گاه کتاب‌هایی نیز تهیه می‌شد که در آنها مجموعه سند به صورت یک‌جا گردآوری شده بود. این کار بیشتر به دلیل توجه به فن نویسندگی و آموزش و نیز مقام و موقعیت صاحبان اسناد و نامه‌ها انجام می‌گرفته است. این‌گونه مجموعه‌ها امروزه ارزش تاریخی فراوانی نیز یافته‌اند. منشآت قائم مقام فراهانی صدراعظم معروف دوره قاجار، از این نمونه است.

بی‌توجهی به حفظ و نگهداری اسناد موجب از میان رفتن بسیاری از آنها در طول تاریخ شده است. اگر این بی‌توجهی صورت نمی‌گرفت اکنون مجموعه‌های بسیار عظیم و باارزشی از فرمان‌ها، احکام و اسناد دیگر در دست بود. تا آن‌جا که به تاریخ ایران مربوط می‌شود اسنادی که اکنون در دسترس محققان قرار دارد و در مراکز اسناد

فکر کنید و پاسخ دهید ✓

آیا می‌دانید در کشور ما چه روزی به‌عنوان روز اسناد ملی تعیین شده است؟

انواع اسناد

کاربرد اسناد

اسناد را براساس محتوا و کاربردها در تحقیقات تاریخی، می‌توان به شیوه زیر طبقه‌بندی کرد:

۱- اسناد اقتصادی و اجتماعی: گویای اوضاع اقتصادی و چگونگی زندگی مردم در دوره‌ای معین هستند. اسناد مالیاتی، قبالة‌های ملکی و ازدواج، اسناد و مکاتبات تجاری، وقف‌نامه‌ها و آمارهای جمعیتی از این قبیل‌اند.

۲- اسناد فرهنگی: مانند اسناد مربوط به تأسیس مدارس، دانشگاه‌ها، اعزام دانشجویان به خارج از کشور، امتیازنامه انتشار نشریات.

۳- اسناد سیاسی: مانند فرمان‌های پادشاهان یا مسئولین مملکتی و مکاتبات سیاسی میان کشورها

۴- اسناد شخصی: مانند خاطرات افراد یا یادداشت‌های روزانه سفر و نامه‌های خصوصی^۱

اسناد، اطلاعاتی را درباره زندگی اقتصادی، سیاسی و فرهنگی دوران گذشته در اختیار مورخ می‌گذارند که در نوشته‌های مورخان کمتر به آن اشاره شده است؛ زیرا موضوع کتاب‌های بیشتر در زمینه امور سیاسی، نظامی و در پاره‌ای موارد تشکیلات اداری است و مؤلفان آنها کمتر به شرح و تفسیر مطالب، به‌ویژه از دیدگاه اجتماعی و اقتصادی، پرداخته‌اند. بنابراین مورخ امروزی می‌تواند با بررسی اسناد تاریخی به مطالبی جدید دست یابد. پاره‌ای از دلایل ارزش کاربردی اسناد عبارت است از:

۱- چون اسناد اداری در روند اداری روزگار خود صادر می‌شده‌اند با بررسی آنها می‌توان به اوضاع سیاسی، شیوه مکاتبات اداری و چگونگی ثبت و ضبط احکام و نامه‌های برد. همچنین از میان اسناد اصطلاحات اداری روزگار گذشته مشخص می‌شود.

منشآت

منشآت در لغت یعنی انشا شده، نوشته شده و دیکته شده. منشآت نوع خاصی از نامه‌هایی بود که در گذشته نوشته می‌شد و ویژگی‌هایی داشت؛ مثلاً در ابتدای آن به مدح خداوند می‌پرداختند که ممکن بود یک صفحه را به خود اختصاص دهد و یا با وعظ و خطابه پایان می‌یافت.

۱- این اسناد در بسیاری موارد توسط نسل‌های بعدی به صورت کتاب خاطرات یا سفرنامه چاپ شده‌اند.

این نامه در اواخر سال ۱۲۵۹ ق. به هنگامی که میرزا تقی‌خان در شهر ارزنة‌الروم (واقع در ترکیه) مشغول مذاکره دربارهٔ اختلافات مرزی ایران با دولت عثمانی بود، در ستایش از شایستگی او که توانسته بود از حقوق ایران به‌خوبی دفاع کند نوشته شده است. در پایین چند سطر از نامه بازنویسی شده است. دانش‌آموزان می‌توانند بقیهٔ نامه را از روی سند بازنویسی کنند.

باز نویسی بخشی از سند:

«... خدمات آن فرزند مقبول خاطر مآثر ملوکانه افتاد و باعث ازدیاد مراحم و اشفاق مهراشراق خدیوانه دربارهٔ آن فرزند شد. به حق، آن فرزند در مجلس پنجم بسیار بسیار خوب از عهده [...] برآمده است. زیاد از حد از آن فرزند راضی و خشنود شدم. **مرحبا مرحبا! صد هزار آفرین. روی آن فرزند سفید. نمک شاهنشاه دین‌پناه به آن فرزند حلال باشد که به‌طور دلخواه آن‌جانب در مجلس پنجم حقوق و حدود دولت علیه ایران را ثابت کردی...**»

نکات مهم در مراجعه به اسناد تاریخی

استفادهٔ تاریخی از اسناد مستلزم رعایت اصول خاصی است. یک برگ سند، نوشته‌ای است که شاید افراد زیادی با آن برخورد کنند، اما برای آنها کاربردی نداشته باشد؛ حال آن که مورخ با بررسی خود، آن را برای تدوین تاریخ زنده می‌کند. این امر جز با سنجش محتوای اسناد با دیگر منابع تاریخ‌نویسی (سکه‌ها، کتاب‌ها، کتیبه‌ها، آثار باستانی و غیره) ممکن نخواهد بود.

خود، کاربرد «شخصی» یا «اداری» داشته‌اند، از بسیاری دروغ‌ها و ملاحظه‌کاری‌ها و مسائلی از این قبیل که یک مؤلف در کتاب خود ممکن است آگاهانه در نظر گیرد، به دورند. بنابراین منبع موثقی برای مطالعات تاریخی به شمار می‌روند. مورخان در گذشته اسناد را کمتر به عنوان یک منبع تاریخی در نظر می‌گرفتند؛ اما امروزه تحقیق در تاریخ بدون مراجعه به اسناد ناقص خواهد بود. با وجود این نمی‌توان گفت آنچه در اسناد آمده، همواره درست است.

قوت‌ها و ضعف‌های اسناد

اسناد تاریخی به دلیل این که در زمان مورخ پیش از هرچیز باید از اصالت سندی که به آن استناد می‌کند، و جعلی نبودن آن مطمئن

بایگانی‌ها و مؤسسات نگهداری اسناد

محل نگهداری اسناد امروزه به آرشیو^۲ معروف است. تأسیس آرشیو برای نگهداری اسناد به زمان‌های بسیار گذشته بازمی‌گردد. از زمانی که انسان مسائل مربوط به زندگانش را ثبت کرد، به فکر نگهداری آنها نیز افتاد. نخستین بایگانی‌های به دست آمده، مربوط به تمدن‌های مهم بشری مانند مصر و آشور است. پس همیشه در طول تاریخ آرشیوهایی برای نگهداری اسناد و مدارک وجود داشته است. در اروپا از قرون وسطی آرشیوهایی برای اسناد و مدارک دولتی پدید آمد. از قرن هفدهم میلادی فهرست کردن و تنظیم اسناد دولتی در اروپا رواج یافت و هر روز آرشیوهای ملی گسترش بیشتری یافتند.

باشد. برای تعیین اصالت اسناد می‌توان شواهدی را در آنها در نظر گرفت. سندی که بتوان به آن اطمینان کرد نباید مخدوش، خط‌خورده، تراشیده، شکسته، ترمیم شده و نونویس^۱ باشد. اگر سند، رونوشت یا به اصطلاح قدیم سواد است، باید از روی اصل نوشته شده و خلاصه نشده باشد. برای شناسایی سند، توجه به امضا، مهر و حاشیه نوشته‌های آن ضروری است. از طریق کاغذ، مرکب و تزئینات یک سند نیز می‌توان اصالت آن را تعیین کرد. اسنادی که در دست بعضی افراد و خانواده‌ها هستند، ارزش بسیاری دارند، اما چون در معرض خطرهای گوناگون از قبیل آسیب‌دیدگی، پوسیدگی و نابودی هستند، بهتر است شناسایی و منتشر شوند و یا به مراکز نگهداری اسناد منتقل گردند.

فکر کنید و پاسخ دهید

با توجه به آنچه که در کتاب تاریخ ایران و جهان (۱) در مورد خط، زبان و نظام مملکت‌داری هخامنشیان آموخته‌اید، به نظر شما آرشیو در ایران باستان چه وضعیتی داشته است؟

در ایران تا پیش از تأسیس وزارت خانه‌های و حکومتی، اسناد را در خانه نگهداری می‌کرد. جدید، رسم برای این بود که مسئول هر دستگاه اداری بنابراین بیشتر اسناد اداری در خانواده‌های

۱- یعنی بعدها با خطی دیگر، جاهایی از آن را از نو نوشته باشند.

۲- آرشیو (Archive) یا بایگانی محل نگهداری کلیه اسناد عمومی یا تاریخی است که توسط یک مؤسسه یا اداره نگهداری شود. مؤسسه‌ای که مسئول نگهداری اسناد راكد (غیرقابل استفاده) در کشور ماست، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران نام دارد.

دیوان سالار به ارث مانده و به مرور زمان تعداد زیادی از آنها از بین می‌رفت. تنها برای نگهداری اسناد و مکاتبات سلطنتی در دربار، آرشیوی وجود داشت که رونوشت اسناد را در آنجا نگهداری می‌کردند. پس از انقلاب مشروطه، به دلیل توجه به سازمان‌های اداری و ایجاد وزارتخانه‌ها و در واقع شکل‌گیری نظام جدید اداری، اسناد هر وزارتخانه در بایگانی همان‌جا نگهداری می‌شد. این کار به تدریج موجب افزایش اسناد و مدارک گردید. به‌طوری که کم‌کم مؤسسات از عهده نگهداری آنها برنیامدند. به این ترتیب فکر تأسیس مرکزی اختصاصی برای نگهداری اسناد مربوط به افراد یا ادارات مختلف به‌وجود آمد.

در ایران تا چند دهه پیش، اسناد به شکل پراکنده در خانواده‌ها و سازمان‌ها وجود داشتند تا این‌که فکر تأسیس مرکزی برای نگهداری اسناد مطرح شد و پس از پیشنهاد سازمان یونسکو برای تأسیس آرشیو در کشورهای مختلف، سرانجام در سال ۱۳۴۹ ش. قانون آرشیو به تصویب مجلس وقت رسید و سازمان اسناد ملی ایران به عنوان آرشیو ملی تشکیل شد. امروزه همه سازمان‌های دولتی موظفند اسناد راكد و قابل بایگانی خود را به این سازمان بفرستند.^۱ از دیگر مراکز نگهداری اسناد، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران است که اسناد قابل توجه و مهمی به‌ویژه از دوره قاجاریه

ساختمان گنجینه اسناد ملی

۱- این سازمان در سال ۱۳۸۲ ش. با کتابخانه ملی ادغام شد و به سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران تغییر نام داد. مرکز این سازمان در تهران قرار دارد و به تازگی در چند شهر دیگر مانند تبریز، کرمان، همدان و زاهدان شعبه‌هایی تأسیس کرده است و فعالیت‌های سودمندی برای نگهداری، طبقه‌بندی و آماده‌سازی اسناد و استفاده پژوهشگران و نیز نشر مجموعه‌هایی از آنها انجام داده است.

و اسنادی از رجال سیاسی و دانشمندان معاصر
را نگهداری می‌کند.^۱

وظایف مراکز اسناد

وظایف یک مرکز اسناد در ۴ بخش خلاصه

می‌شود :

۱- حفظ و نگهداری اسناد از انواع خطرات

مانند آتش‌سوزی، رطوبت، نور، حشرات و ...

۲- آماده‌سازی اسناد برای استفاده

محققین به وسیله فهرست، طبقه‌بندی و دسته‌بندی
آنها و تهیه راهنماهایی برای استفاده مراجعین.

۳- مرمت اسناد آسیب‌دیده.

۴- تکثیر اسناد برای حفظ آنها به شکل

میکروفیلم یا فتوکپی.

مجله گنجینه اسناد یکی از مجله‌های تخصصی تاریخ پژوهی
است که مقاله‌های آن عمدتاً مستند به اسناد و مدارک تاریخی
است. این مجله از سوی سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری
اسلامی ایران منتشر می‌شود.

مراحل مرمت یک سند تاریخی

۱- مراکز اسناد دیگری نیز در ایران برای نگهداری اسناد تاریخی وجود دارد. از جمله: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی،

کتابخانه‌های دانشگاهی، مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی بنیاد مستضعفان، وزارت امور خارجه، مرکز اسناد انقلاب اسلامی ایران و ...

امروزه ما کتاب‌هایی را در اختیار داریم که در نسخه‌های فراوان به یاری صنعت چاپ، نشر یافته و محققان و متفکران، افکار و یافته‌های خود را از طریق این کتاب‌ها به مردم انتقال می‌دهند. صنعت چاپ نخستین بار در نیمهٔ قرن پانزدهم میلادی برابر با قرن نهم هجری در اروپا به کار گرفته شد. با توجه به این که نخستین چاپخانه‌ای که در ایران دست به چاپ کتاب زد در سال ۱۲۲۷ ق. به کشور وارد شد، این سؤال پیش می‌آید که پیش از آن کتاب‌ها چگونه در اختیار مردم قرار می‌گرفتند؟

مدتی پس از این که بشر به نگارش بر روی کاغذ دست زد، این کاغذها را با جلد به هم پیوست و کتاب را به وجود آورد. این کتاب‌ها که بخشی از آنها امروزه در اختیار

ماست، به دلیل این که با دست نوشته شده‌اند، به «دست نوشته» یا «نسخه‌ی خطی» معروفند. از هنگام آغاز کتاب‌نویسی در ایران، تاکنون هزاران هزار نسخهٔ خطی نوشته شده است؛ اما همهٔ آنها به دست ما نرسیده است. دلیل این نیز همان آفاتی است که برای اسناد برشمردیم. تمامی منابع اصلی تاریخی، ادبی و جغرافیایی و سایر علوم که امروزه مورخان و دیگر دانشمندان برای بررسی علوم موردنظرشان از آنها استفاده می‌کنند تا پیش از رواج صنعت چاپ، در شکل اولیهٔ خود، نسخهٔ خطی بوده‌اند.

مثلاً یک مورخ اگر بخواهد دربارهٔ تاریخ ایران در دورهٔ مغولان، پژوهش و بررسی کند چاره‌ای ندارد جز این که به منابع اصلی این دوره مانند تاریخ جهانگشا، نوشتهٔ عطاالملک جوینی، جامع‌التواریخ نوشتهٔ رشیدالدین فضل‌الله همدانی و بسیاری منابع

دیگر مراجعه کند که در همان زمان یا اندکی پس از آن نوشته شده‌اند. این کتاب‌ها که

آغاز نسخهٔ خطی جامع‌التواریخ اثر
رشیدالدین فضل‌الله همدانی

اکنون چاپ شده و در اختیار مورخین قرار دارند، روزی به شکل نسخه خطی در گوشه کتابخانه‌ای پنهان بوده و چه بسا بسیاری از وجود آنها بی‌اطلاع بوده‌اند. اما فردی که به او مصحح می‌گویند آنها را یافته و تصحیح کرده و به چاپ سپرده است.

نسخه‌های خطی از نظر قدمت و ارزش تاریخی به دو دسته تقسیم می‌شوند:

۱- نسخه اصل: نسخه اصل نسخه‌ای است که به خط مؤلف است. نسخه‌ای که توسط یک کاتب نوشته می‌شد و مؤلف خود آن را تصحیح و بازخوانی می‌کرد نیز همان ارزش را دارد. نسخه اصل، مهم‌ترین نسخه یک کتاب است. زیرا مطالب موردنظر مؤلف بدون هیچ دخل و تصرفی در آن وجود دارد و چون این نسخه اساس نوشتن نسخه‌های دیگر بوده است به «نسخه مادر» معروف می‌باشد.

۲- نسخه نزدیک به اصل: پس از نسخه اصل، نسخه‌ای اهمیت دارد که از روی نسخه اصل نوشته شده باشد و اگر کاتب آنها دقیق و امانت‌دار بوده باشد، در آنها کمتر اشتباه راه یافته است. هر چه تاریخ کتابت نسخه از تاریخ تألیف آن دورتر باشد، اعتبار آن کمتر می‌شود چون امکان تغییر بیشتری در آن وجود دارد.

پرسش‌های نمونه

- ۱- سند را تعریف کنید.
- ۲- کاربردهای اسناد برای مورخ را توضیح دهید.
- ۳- ویژگی‌های یک سند تاریخی قابل استناد را بنویسید.

اندیشه و جست و جو

- ۱- یکی از مراکز اسناد را معرفی کنید.
- ۲- چنانچه سندی مربوط به گذشته در اختیار دارید، درباره آن گزارشی به کلاس ارائه دهید.